

Vastuun takaisinkaappaaminen: Yksilöä vastuullistavan politiikan taustat (ja epäkohdat)

Lectio praecursoria 1.10.2018

JOHANNA AHOLA-LAUNONEN

Väitöskirjani syntyi kiinnostuksesta tutkia yksilönvastuuta ja terveyttä koskevaa keskustelua. Tarkemmin sanottuna keskustelua, jossa kysytään pitäisikö ”epäterveellisesti elävien” olla enemmän vastuussa sairauksistaan kuin niiden, joilla on terveelliset elintavat. Kysymys on siitä, pitäisikö esimerkiksi tupakkoijien maksaa enemmän keuhkosityöpäleikkauksistaan tai ylipainoisten maksaa enemmän diabeteshoidostaan. Halusin nähdä, mistä tämä vastuullisen käytöksen ja sen seurauksien korostaminen on saanut alkunsa.

Ajatus on tuttu ajankohtaisesta yhteiskunnallisesta keskustelusta. Keskustelussa on ilmennyt halu löytää vastuuttomat – ei vain terveyskeskustelussa, vaan myös muilla politiikan alueilla: esimerkiksi laiskat työttömät ja kelvottomat köyhät. Tämä ajattelumalli on poliittinen suuntaus, joka vastuullistaa yksilöä.

Väitöskirjassani tutkin kyseisen suuntauksen teoreettista taustaa. Teen tämän kahdella tasolla. Ensinnäkin tutkin, miten terveydestä ja vastuusta puhutaan bioetiikan ja terveydenhuollon etiikan kirjallisuudessa eli soveltavassa filosofiassa. Toiseksi tutkin Rawlsin jälkeistä anglo-amerikkalaista poliittista filosofiaa: miten ja miksi yksilönvastuu on noussut paraatipaikalle egalitaaristen teorioiden eturintamaan.

* * *

Katsotaan taustoja tälle ajattelulle. Käytännönläheinen ja empiirinen selitys terveyden ja vastuun yhdistämiselle on, että Maailman Terveysjärjestö WHO:n arvion mukaan ainakin kolmannes länsimaiden tautitaakasta voidaan yhdistää tupakointiin ja alkoholinkäyttöön, korkeaan verenpaineeseen, epäterveellisiin kolesteroliarvoihin ja ylipainoon. Yhteiskunnan on käytettävä paljon resursseja näihin liittyvien sairauksien hoitoon. Ja koska kyseiset sairaudet näyttävät riippuvan elintavoista, on helppoa päätellä, että huomio kannattaakin ohjata yksilöiden elintapoihin.

Poliittisempaa on ajattelu, jonka mukaan on epäilemättä, että ne, joilla on huonot - eli vastuuttomat - elintavat, käyttävät niin suuren osan yhteisistä resursseista. Julkisessa ja yhteiskunnallisessa keskustelussa on esitetty että niiden, jotka luovat nämä kulut, pitäisi kantaa niistä suurempi vastuu, ja että on epäilemättä, että "terveellisesti ja vastuullisesti" elävät joutuvat maksamaan vastuuttomien valinnoista. Käytännössä ajattelu tarkoittaa, että yksilön käytös, eli vastuu, toimisi kriteerinä kun jaetaan terveyden resursseja: esimerkiksi että epäterveelliset elintavat tarkoittaisivat suurempia potilas- tai lääkemaksuja, pidempiä odotusaikoja tai rajallisempia palveluita. Tällaisia kriteerejä on otettu käyttöön joissain Euroopan maissa ja tietysti Yhdysvalloissa, mutta ei Suomessa ainakaan suuressa mittakaavassa. Kysymys kuitenkin nousee säännöllisesti esiin julkisessa keskustelussa: "onko meillä varaa maksaa huonoista elintavoista?"

Tällainen ajattelu on kuitenkin ongelmallista monin eri tavoin - ei vain siksi, että on hyvin epäjohdonmukaista kiinnittää huomio nimenomaan näihin "kalliisiin" elintapoihin mutta ei toisiin - esimerkiksi veropakolaisuuteen tai liian monen maratonjuoksun tuomiin terveyshaittoihin. Keskustelussa myös omaksutaan kovin reduktionistinen käsitys terveydestä. Suurin ongelma kuitenkin liittyyneen käsitykseen, jonka mukaan "täysin autonomiset yksilöt valitsevat vapaasti" elintapansa.

Empiirisissä yhteiskuntatieteissä on alati laajenevaa kirjallisuutta ja näyttöä terveyden *sosiaalisista ja yhteiskunnallisista tekijöistä*. Näillä tarkoitetaan moninaisia vaikuttavia tekijöitä, kuten pääsy koulutukseen, varallisuus ja tulotaso, ruokaympäristö, asumisen olosuhteet, niukkuus, työskentelyn olosuhteet, ekologiset olosuhteet, syrjintä, ja pääsy terveydenhuoltoon. Monilla niistä on suora korrelaatio terveydentilaan, ja ne kaikki vaikuttavat siihen, miten helppoa kullekin on tehdä ”oikeita valintoja” terveyden suhteen. Kaikkiin tekijöihin myös vaikutetaan paljolti poliittisesti: esimerkiksi sosiaali- ja työllisyyspolitiikalla, kulttuurisilla ja sosiaalisilla normeilla sekä ylipäänsä poliittisen järjestelmän luonteella ja rakenteella.

Yksilöllä itsellään on rajattu vaikutusmahdollisuus näihin tekijöihin, mutta ne vaikuttavat suuresti terveytemme ja valintoihimme. Tekijät vinouttavat valintojamme siten, että yksille ”oikeiden” valintojen tekeminen on helpompaa kuin toisille. Jos kärsii vaikkapa niukkuudesta, on vaikeampaa löytää aikaa, energiaa, ja pitkäjänteistä sitoutumista lenkkeilyyn tai halpojen ja terveellisten ruokien valmistamiseen.

Jos siis sosiaalisilla ja yhteiskunnallisilla tekijöillä on niin suuri vaikutus terveyteen, miksi katsoisimme ennen kaikkea yksilön olevan vastuussa huonosta terveydentilasta? Ja miten ikinä voisimme määrittää tarkkoja vastuullisuuksien määriä näin monimutkaisessa vaikuttavien tekijöiden verkostossa?

Tällainen on laaja käsitys siitä, miten yksilön terveys rakentuu. Jos sen sijaan seuraamme yksilöä vastuullistavaa poliittista suuntausta, kuvasta pudotetaan muut tekijät paitsi yksilön omat teot. Tällä tavoin monimutkaiset yhteiskunnalliset ilmiöt kuten elintavat, köyhyys, työttömyys, tai sairaus pelkistetään vain yksilön vastuuta ja käytöstä koskeviksi kysymyksiksi. Puheenparsi ”hyvistä ja ansaitsevista köyhistä” tai ”työn vieroksuista” on toki ollut läsnä hyvinvointivaltioiden synnystä lähtien, mutta tällä hetkellä vallalla on ennennäkemätön halu yhdistää yksilönvastuu siihen, miten yhteiskunnallista hyvää jaetaan.

* * *

Teoreettisemmalla tasolla vastuullistamisen ajatus löytyy sattumaegalitarismista tai vastuu-sensitiivisestä egalitarismista. Nämä teoriat ja niiden käyttö ovat tutkimukseni pääsisältöä. Sattumaegalitarismi syntyi reaktiona Rawsilaisen egalitarismin konservatiiviseen kritiikkiin. Kritiikin mukaan egalitarismi keskittyy liiaksi yhteiskunnan vastuuseen ja jättää liian vähän tilaa yksilön vastuulle ja valinnalle. Sattumaegalitarismi vastasi tähän kritiikkiin sisällyttämällä yksilön vastuun ja valinnan egalitarismiin.

Sattumaegalitaristien konstina on olla tasa-arvon puolella ja epätasa-arvoa vastaan – kuten egalitaristit yleensä ovat – mutta ainoastaan sellaista epätasa-arvoa vastaan, joka on huonon tuurin tai olosuhteiden aiheuttamaa. Vain sellaista epätasa-arvoa tulisi siis tasata yhteiskunnan toimesta. Jos yksilö päättää tupakoida ja sairastuu, hänellä ei ole oikeutta vaatia yhteiskunnan varoja hoitoonsa. Tämä on yleinen peruskuvaus teorian lähtökohdasta. Alkuperäisten teorioiden tarkastelu kuitenkin osoittaa, ettei tällainen johtopäätös ollut sattumaegalitaristisen projektin tavoitteena.

Sattumaegalitaristiset teoriat pitävät kyllä lähtökohtanaan sitä, että vastuulla on merkittävä normatiivinen asema, ja sen pitäisi ohjata yhteiskunnallisten hyvien distribuutiota. Seuraavat argumentaatioaskeleet kuitenkin osoittavat, ettei tilanne ole niin yksinkertainen. Ensinnäkin monenlaiset olosuhteet vaikuttavat valintoihimme – esimerkiksi juuri mainitut terveyteen vaikuttavat sosiaaliset ja yhteiskunnalliset tekijät. On siis vaikeaa osoittaa, mitkä teot ja lopputulokset todella ovat ”valittuja”. Toiseksi yhteiskuntia tarkastellessa voidaan huomata, että usein huono-osaisemmilla on ollut eniten huonoa tuuria elämässään, kun taas hyväosaisemmilla on ollut eniten hyvää tuuria. Ja kun kerran tuurin ja sattuman läsnäolo vaikuttaa vastuuseen, tarkoittaa se yleisesti katsottuna, että huono-osaiset ovat vähemmän vastuussa elämäntilanteistaan kuin hyväosaiset, eivätkä kummatkaan ansaitse yhteiskunnallista asemaansa. Olisi myös käytännössä mahdotonta osoittaa tarkkoja vastuun määriä jokaisessa yksittäistapauksessa. Näin ollen: paras keino

ottaa valinta ja vastuu huomioon ovatkin yleiset redistributiiviset instituutiot ja julkiset vakuutusjärjestelmät.

Tällainen versio sattumaegalitarismista onkin mitä täydellisin juoni. Siinä lähdetään liikkeelle tukemalla egalitarismin vastustajien perusteluja ottamalla erittäin vakavasti huomioon ansainta, valinta ja vastuu. Sitten osoitetaan, että oikeastaan niitä ei ole olemassa, tai niitä on mahdotonta jäljittää riittävällä tarkkuudella. Lopulta päädytään niihin nimenomaisiin hyvinvointivaltioratkaisuihin, joita sosiaaliset konservatiivit alun perin vastustivat. Käyttämällä heidän omaa kieltään sattumaegalitarismi osoittaa, että sosiaalikonservaatiivien argumentaatio on virheellistä.

Teoriaa ei kuitenkaan ole ymmärretty näin, varsinkaan sen sovelluksissa. Bioetiikan ja terveydenhuollon etiikan sovelluksissa usein allekirjoitetaan ensimmäiset askeleet, joissa todetaan vastuun tärkeys mutta myös ymmärretään, miten olosuhteiden moninaisuus vaikeuttaa vastuun arvioimista. Argumentin loput askeleet kuitenkin jäävät ottamatta. Väitän, että tässä piilee suuri syy sille, että soveltava kirjallisuus vaikuttaa niin ristiriitaiselta: samaan aikaan tunnustetaan terveyden sosiaalisten tekijöiden merkittävyys, mutta silti etsitään sinnikkäästi terveyssovellutuksia, jotka voisivat ainakin jollakin tasolla pitää yksilöitä vastuussa "valituista" terveydentiloistaan. Lopulta mutkikkaasta teoriasta jää kuitenkin jäljelle vain yksilönvastuun normatiivisen merkitsevyyden korostaminen.

Tämä on huolestuttavaa, koska jos argumentaatioketjun loppuosa – se, missä yksilönvastuu oikeastaan hylätään – jätetään pois, teoriasta tulee muodoltaan uhkapeli. "Vastuu" jää sisällöltään mustaksi laatikoksi, koska teoreetikot määrittelevät vastuun hyvin eri tavoin. Tarkoittaako vastuu esimerkiksi jotain objektiivisia tuurin tai kausaalisten ketjujen määritelmiä, aitojen valintojen läsnäoloa tai hyveellisten luonteiden ja tekojen etsintää? Onko vastuullisuus jotakin, joka vaatii objektiivista metafyyssistä vakautta, vai onko se jotain, joka voidaan määrittää intuition, deliberaation, tai poliittisen päätöksenteon avulla? Näillä kaikilla vaihtoehdoilla on hyvin erilaiset normatiiviset

painotuksensa, ja ne voivat päätyä mihin tahansa lopputuloksiin: vaikkapa siihen, että kaikki on valittua, kaikki on olosuhteiden aiheuttamaa tai että ”valinta” tarkoittaa niitä käytänteitä, joita minä ja minun ystäväni pidämme erityisen ällöttävinä ja moraalittomina.

Tämä on täysin hyväksyttävää, jos pysymme nojatuoleisamme filosofian norsunluutornissa. Siellä ei tarvitse soveltaa – voimme vain teoretisoida ja filosofoida. Jos sovellettavuuden vaatimus jätetään pois, sattumaegalitaristisesta teoriaperheestä voi löytää aivan mainioita käsityksiä vastuusta. Useimpien filosofisten teorioiden normatiiviset lopputulemat ja käsitteet ovat monitulkintaisia, eikä tosimaailman rajoitteiden tulisi estää filosofista teoretisointia. Ennen kaikkea: teoreetikot eivät voi valita seuraajiaan eivätkä sitä, miten heidän teoriasa tullaan ymmärtämään. En siis väitä, että sattumaegalitaristeilla olisi kovinkaan vakavia ongelmia filosofisessa teoriassaan – *jos* hyväksymme että vastuun tulisi kuulua poliittisen teorian ensimmäisiin periaatteisiin.

Haluan kuitenkin astua erityisen heikoille jälle ja syyttää filosofista teoriaa sen empiirisistä seurauksista. Tämä on mielestäni oleellista, koska sattumaegalitarismia sovelletaan tosimaailman ongelmiin niiden ratkaisemiseksi, ja useat teoreetikot sanovat, että he haluavat nimenomaan vähentää tosimaailman epäreiluttua.

Ongelmana on, että teoria myötävaikuttaa yksilöä vastuullistamaan poliittiseen suuntaukseen. Sattumaegalitaristien täydellinen juoni, jossa sosiaalikonservativi voitetaan tämän omassa pelissä, vaikuttaa olevan liian monimutkainen saavuttaakseen tavoitteensa. Teoria flirttailee valinnan ja ansainnan kanssa ja päättyy näin ohjaamaan huomion pois olosuhteista, joissa valinnat tehdään.

Lisäksi teorioiden ajatuskokeissa tyypillisesti pohditaan erilaisia köyhyyttä, sairautta, tai vastaavia epäedullisia asemia käsitteleviä tapausesimerkkejä. Koska nämä ovat jo lähtökohtaisesti ilmiöitä, jotka ovat yleisempiä yhteiskunnan huono-osaisempien keskuudessa, teorit kantavat yllään syrjinnän auraa. Doktriini siis vinouttaa keskustelua yksilönvastuun suuntaan.

Mielestäni teoreetikoiden tulisi olla kiinnostuneita siitä, että heidän teoreettisella keskustelullaan voi olla haitallisia vaikutuksia yksilöiden hyvinvointiin. Yhä useammat yhteiskuntafilosofit osallistuvat nykyään bioetiikan ja muun soveltavan filosofian keskusteluihin. Tämä on hyvä asia. Mutta kun filosofit lähtevät norsunluutorneistaan, heidän pitäisi olla avoimempia normatiivisista tavoitteistaan ja ottaa enemmän vastuuta [sic] siitä, miten heidän teorioitaan tulkitaan ja sovelletaan.

* * *

Väitän että vastuukeskustelun on kaapannut yksinkertaistava, taaksepäin katsova ja ansaintaperusteinen näkemys. Väitöskirjassani haluan osoittaa, että tällaiset vastuukäsitykset ovat vaikeasti sovellettavia, ja sovellettuina ne päätyvät yksinkertaistaviin ja moralistisiin lopputulemiin.

Yksi keskeisistä väitteistäni on, että tällainen vastuukäsitys tulisi pitää erillään ensisijaisten hyvien tai vastaavien jakamisesta. Puolustan näkökantaa, että ensisijaiset hyvät ovat täysin keskeisiä hyvälle elämälle ja riittävän tasa-arvoisille mahdollisuuksille – ja että terveys kuuluu näihin ensisijaisiin hyviin. Terveys on erityinen yhteiskunnallinen hyvä, koska se on niin keskeinen osa yksilön hyvinvointia ja hänen mahdollisuuksiinsa. Kansalaiset ansaitsevat ensisijaiset hyvänsä jo pelkästään siksi, että he ovat kansalaisia. Mikään esitetyistä ansainnan ja vastuun arvioinnin menetelmistä ei ole riittävän vankka ja johdonmukainen todistaakseen vääräksi sen, että jokainen ansaitsee ensisijaiset hyvänsä. Ne ovat liian tärkeitä alistuakseen yksinkertaistaville ja moralistisille arvioille vastuusta.

Väitän myös, että vastuu on käsitteenä saanut ylenpalttisen aseman egalitaarisissa teorioissa ja niiden sovelluksissa. Ei ole lainkaan selvää, miksi vastuun ylipäänsä tulisi kuulua poliittisen filosofian ensimmäisiin periaatteisiin. Yhteiskunnan ensisijainen tehtävä ei voi olla vastuun ja ansainnan jäljittäminen.

Väitän siis että vastuu pitää kaapata takaisin rankaisevan jäljittämisen kannattajilta. Sen sijaan en väitä, että vastuullisuudessa olisi mitään pahaa – tai että olisi ongelmallista toivoa, että ihmiset olisivat vastuullisia. Päinvastoin. Mutta tällä hetkellä

vastuulla on liian suuri normatiivinen painoarvo, ja se ymmärretään turhan yksipuolisesti. Vastuu voitaisiin myös ymmärtää kykynä vastuullisuuteen. Tällöin edistettäisiin toimintakykyä ja sitä, että kullakin olisi tarvittavat resurssit elämänsä hallintaan. Instituutiot pystyvät tukemaan ihmisten mahdollisuuksia olla vastuullisia. Vaikuttaa siltä, että olemme parhaimmillaamme kun voimme luottaa ympäristöömme ja tulevaisuuteemme.

Väitöskirjallani toivon vaikuttavani poliittiseen filosofiaan peräänkuuluttamalla vastuukeskustelun uudelleen suuntaamista sekä ylipäänsä vastuun merkittävyyden uudelleen arviointia. Bioetiikassa toivon osoittavani, että sattumaegalitarismi on harhaanjohtava teoria sovellettavaksi. Se luultavasti olisi parempi hylätä terveyden etiikkaan liittyvissä keskusteluissa. Poliittisella tasolla haluan edistää näkemystä, jonka mukaan ihmisten vastuullistaminen elintavoistaan on epäreilua ja haitallista.

Helsingin yliopisto

Kirjallisuus

Ahola-Launonen, Johanna (2018) *Hijacking Responsibility*. Helsinki: Helsingin yliopisto.